

situne dei

Årsskrift för
Sigtunaforskning
2010

In honorem Sten Tesch

English Summaries

Redaktion:
Rune Edberg och Anders Wikström
Engelsk översättning och språkgranskning:
Christina Reid

Utgiven av Sigtuna Museum
ISSN 1653-8498

I en skrivkunnig miljö

– om skriftkultur mellan vikingatid och medeltid (950 – 1150 e. Kr.)

Charlotte Hedenstierna-Jonson

Övergångstiden mellan sen vikingatid och tidig medeltid innebär även en successiv förändring från en kultur baserad på muntlig tradition till en skriftkultur. I samband med det senaste årtiondets arkeologiska utgrävningar i Birka och Sigtuna har ett stort fyndmaterial framkommit som lett till nya frågeställningar inom delvis nya forskningsområden. Ett sådant är frågan om den tidiga skriftkulturens uppkomst och användning. Det arkeologiska materialet från Sigtuna uppvisar, inte helt oväntat, flera tecken på att människorna här rörde sig i en miljö som behärskade det skrivna ordet. Närheten mellan den världsliga makten med den centralt belägna kungsgården och den religiösa makten med den fullkomliga explosion av religiösa arkitektoniska uttryck som möter i det tidigmedeltida Sigtuna har skapat en grogrund för en kultur med ett brett användande av det skrivna ordet.

Den tidiga skriftliga kulturen i Skandinavien har traditionellt kopplats ihop med kristendomens intåg, den tidiga kyrkan och klosterväsendet. Det är därför uppseendeväckande att det finns spår av skrivkunnighet redan under sen vikingatid, i den ut-

präglad hedniska miljön kring Birkas krigare. Hur långt bak i tiden kan man prata om en skrivkunnig miljö? Och vad innebär läs- och skrivkunnighet för utövarna – särskilt i ett samhälle där den muntliga traditionen fortfarande var den förhärskande?

Miljön kring Birkas krigare

Vad karaktäriserar då miljön kring Birkas krigare som gör att det fanns förutsättningar för en tidig skriftkultur att växa fram? Under de undersökningar som utfördes under ledning av Lena Holmquist Olausson åren 1998–2005 klargjordes att den militärt kopplade miljö som kom att kallas Garnisonen utgjorde en unik arkeologisk kontext. Det osedvanligt rika fyndmaterialet var direkt kopplat till krigarna och deras vardag och världsbild. I min doktorsavhandling kunde jag göra en fördjupad studie av krigarna och den militära materiella kulturen. Det framgår att krigarna, både ifråga om kulturella och stridstekniska frågor, var 'early adaptors', dvs snabba på att ta till sig nymodigheter för att sedan omformulera användningsområdena till för dem relevan-

Fig. 1. Runben från Birkas garnison (Gustavson 2001, 2009). Foto Bengt A Lundberg, Kulturmiljöbild.

ta funktioner och behov (Hedenstierna-Jonson 2006).

Från Garnisonen finns ett runben (*fig. 1*) och ett runbleck, nyligen publicerade av Helmer Gustavson (2001, 2009). Detta är knappast förvånande i den utpräglad hedniska men socialt högstående miljö som omgav krigarna. Mer förvånande är istället den stylus och vaxtavla som också påträffats där (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002). Närvaron av styli och vaxtavlor innebär inte med nödvändighet att de som nyttjade dessa även använde latinska bokstäver. Jag bedömer det dock i sitt sammanhang vara högst troligt.

Förekomsten av skrivdon, inskrifter etc i Garnisonen är anmärkningsvärd. För det vikingatida samhället har man länge framhållit den muntliga kulturen, det talade ordet. Men fynden där visar att det är dags att nyansera bilden av skriftkultur som en medeltida företeelse. Vem skrev och vad skrev man? Fanns det en profan sida av skriftkulturen, vilket spåren i Garnisonen tyder på?

Jag vill i detta sammanhang presentera en hypotes som framhåller Garnisonen som en skrivkunnig miljö i vilken den nyintroducerade latinska skriften användes för logistik, planering och strategi. Även om den

grundläggande militära organisationen var väl förankrad i den nordiska regionen och kulturen, finns i Garnisonen ett markant inslag av kontakter med andra kulturella grupper och i dessa kontakter en vilja att fördjupa det militära och stridstekniska kunnandet (Hedenstierna-Jonson 2006; 2009; Lundström et al. 2009). Den form av avancerad krigföring som var aktuell under sen vikingatid och i vilken de nordiska krigarna var erkänt skickliga hade sina förebilder på den europeiska kontinenten och i Byssans. Områden inom vilka skrivkunnigheten på vissa nivåer sedan länge var etablerad, inte minst inom militärväsendet. Det är troligt att man när man tagit in en ny form stridsteknik även inkluderat de verktyg som användes vid planering och strukturering av den.

Den världsliga och kyrkliga maktens Sigtuna

När man diskuterar övergången mellan sen vikingatid och tidig medeltid i Mälardalsområdet följs Birka vanligen i tankegången av Sigtuna. Sigtuna har med sin långa kontinuitet och sitt rika fyndmaterial länge utgjort en forskningsnod för tidsperioden som löper från sen vikingatid till högmedeltid.

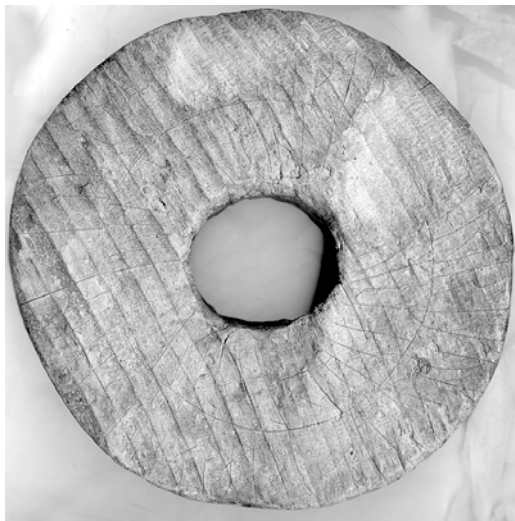

Fig. 2. Runsyllabariet från kv. Professorn i Sigtuna (Gustavson 2003, 2007). Foto Sigtuna Museum.

Det material från Sigtuna som går att koppla samman med skriftkultur är rikt och varierat. Materialet skulle kunna delas upp i verktyg som styli, vaxtavlor etc. och skrifter. I stadsområdet finns ett 30-tal runstenar, hela eller fragmentariska. Till detta kommer ett omfattande och unikt källmaterial i de drygt hundra runinskrifterna på ben och föremål. Ytterligare ett unikt föremål är det s k runsyllabariet som påträffats i kv. Professorn. Först karakteriserat som en trätrissa av ek med runor har det med tiden omdefinierats som ett syllabarium, en sorts ljudbaserat skriftspråk där de olika tecknen representerar stavelser (Gustavson 2003, 2007) (*fig. 2*).

Syllabariet är en del av det rika organiska material som påträffats under senare års grävningar i Sigtuna, och som även inkluderar en stor mängd läderspill. Lädermaterialets omfattning väcker frågan om man vid en fördjupad genomgång skulle kunna finna spår efter en tidigmedeltida boktill-

verkning. Det finns vissa spår som tyder på det. Genomgång och analys av läderspillet skulle kunna ge ny kunskap om hantverk relaterat till bokkonsten. Det finns även exempel på s k alsengemmer, stenar som har föreslagits ha varit infattade på bokomslag. De viktiga och något revolutionerande resultat som Riksarkivets omfattande projekt Medeltida pergamentomslag (MPO-projektet) presenterat gör att ett sådant antagande inte är helt orimligt. Projektet visar indikationer på en viss inhemsk bokproduktion redan på 1000-talet och en mer omfattande på 1100-talet (Brunius 2005:20, 22).

I Sigtuna är frågan om skrivkunnigheten kronologiskt endast kan kopplas till kyrkan, eller om den även finns i den tidigare kungsgårdsmiljön på samma plats. Sten Tesch presenterar i sin forskning Sigtuna som ett kungligt och kristet projekt där den tidiga kyrkans vacklande makt till stor del vilar i händerna på enskilda familjer i samhällets översta skikt (Tesch 2001, 2006). Det omfattande kyrkobyggandet under tidigt 1100-tal är ett tydligt uttryck för detta. Kyrkorna är manifestationer både för den världsliga och den religiösa makten och kyrkans ideologi behövdes i legitimerandet av de nya makthavarna och den nya samhällsordningen. Vilken roll spelar skrivkunnigheten i detta sammanhang? Den tydliga kopplingen till kyrkan och så småningom till klosterverksamheten ger en naturlig miljö för skriftkultur. Läs- och skrivkunnighet är också ett maktmedel i sin begränsning till ett mindre antal lärda användare. Men hur ser det ut i Sigtunas tidigaste skeden? För att kunna besvara denna fråga krävs en fördjupad studie av det arkeologiska materialet i de äldsta fyndkontexterna.

Runor och latin – konkurrent eller komplement?

Helmer Gustavson påpekar i sin artikel Runornas Sigtuna att de medeltida runfynden från bl a Sigtuna har medfört en helt ny syn på runorna och deras användningsområden (1996:33). Fynden från senaste årens grävningar i Birka och Sigtuna visar på att man parallellt använde sig av två olika typer av skriftsystem – runor och det latinska alfabetet – och att dessa två system kompletterade varandra snarare än konkurrerade. Däremot kan man ana en förskjutning i användning och betydelse där runorna till en början utgör ett medium för den muntliga nordiska traditionen. Förhållandet mellan muntlig tradition och skriftkultur och föreställningar inom kulturen om hur skriftspråket uppkom har betydelse för hur skrivkunnighet uppfattades. Runorna fungerade som ett (för att använda ett modernt begrepp) gränssnitt för en muntlig tradition medan den latinska skriften utgjorde ett väldefinierat redskap i en etablerad skriftkultur.

I ett första stadium kan man tänka sig att de nyintroducerade latinska tecknen var praktiska verktyg för verksamheter, som även de var hämtade från andra kulturer. Skrivkunnigheten var inte utbredd och man kan egentligen inte tala om en skrivkunnig miljö i annat än i en mycket begränsad skala. Runorna var fyllda av budskap utöver det skrivna ordet. Runorna var på så sätt aktiva på ett annat sätt, deras betydelse var magisk, lyckobringande, förbannande osv.

I och med etablerandet av den kyrkliga och världsliga makten kom latinet att finna sin naturliga roll och plats i kyrkans och den kristna kungens tjänst. Latinet fungerade som ett administrativt verktyg. Det arkeologiska materialet från Sigtuna visar emellertid att det i samband med detta även sker en

ökning i användandet av runor, och en genomgripande förändring av den roll som runorna innehade. ”Runsyllabarierna vittnar om att man lärde sig runkunskap genom att överta tillvägagångssättet från skolutbildningen i latinsk skrift” (Gustavson 2003). Det som från början var en visualisering av en muntlig tradition där tecknen i sig hade olika inneboende egenskaper höll på att förändras till ett praktiskt tillämpat kommunikationsmedel för vardagens behov. Runor blev ett sätt att sända mer triviala meddelanden mellan människor.

En speciell miljö – kungsgård, kyrka och runsten

Vid Hovgården på Adelsö, Birkas andra strand, låg kungsgården och den tidigmedeltida kyrkan. Här finns också en runsten med intressant innehåll. För att förstå kungsgården och den betydelse den hade för Birkakrigaren behövs mer kunskap om kungsgården i Sigtuna som eventuellt tillhör samma tidsperiod och miljö. Den ligger i stadsmiljöns mitt, ett centrum för verksamhet och administration. Även om den sk Hovgårdsdelen av Adelsö och Birka ska betraktas som två sidor av samma enhet finns en distinktion i uppdelningen av en administrativ del och en del för handel och hantverk.

Studier kring skriftkultur i Birka, i synnerhet i miljön kring runsten och kyrka väcker även naturligt frågor kring den tidiga kristendomen i detta sammanhang (Trotzig 2001, 2004). Även i Garnisonen finns föremål kopplade till kristendomen (Hedenstierna-Jonson 2002).

Kombinationen av kungsgård, kyrka och runsten har skapat en miljö där skriftkulturen har fått fäste. Sten Teschs resonemang kring den svaga nyetablerade kyrkliga mak-

ten och dess beroende av världsliga makt-havares stöd är mycket centralt (Tesch 2000). Kyrkan kan inte ses som en konservativ enhet då den i allt väsentligt var ny, expanderande och marknadsförande. Den kunde inte vila på gamla lagrar och traditioner utan måste verka aktivt för att utöka sin från början mycket begränsade makt. Introducerandet av den nya skriftkulturen var till stora delar statusrelaterad, kunskapen var begränsad till ett fåtal personer och den var förbehållen en maktelit i samhället (jfr Gustavson 2009). Men det måste även ha funnits en attraktiv, marknadsförande dimension, möjligen kopplad till den sedan länge etablerade uppfattningen kring det skrivna tecknets inneboende kraft. Den som behärskade det nya skriftspråket behärskade således även en ny maktform. Kopplingen mellan makt och det skrivna ordet har på dessa platser manifesterats i monumental form genom runstenar. Birkas enda stående runsten, placerad vid kungsgården på Adelsö (U11), vittnar om kungens betydelse. ”Tyd du runorna! Rätt lät rista dem Tolir, bryte i Roden, åt konungen. Tolir och Gylla lät rista (dessa runor), båda makarna efter sig till en minnesvård. Håkon bjöd rista...”. Även bland Sigtunas runinskrifter finns kungen omnämnd. Denna gång är det inte på en runsten utan istället på ett djurben. ”Kungen är frikostigast med mat. Han gav mest. Hans ynnest är stor.” (Tesch 2008:76, 97).

Birka och Sigtuna utgör båda unika miljöer, men det finns paralleller. I detta sammanhang är det intressant att nämna gårds-komplexet på Mälby bytomt i Tillinge sn. utanför Enköping. Denna tidigmedeltida kontext uppvisar flera likheter med Sigtuna och Birka. Platsen undersöktes 2007 under ledning av Lena Beronius Jörpeland och

Anton Seiler (RAÄ UV) och en rapport kommer under våren 2010.

I fyndmaterialet från Mälby finns såväl styli som runben, tillsammans med unika exempel på världsliga makthavare med kontinentala kontaktnät. För att förstå Mälby måste man dock lyfta blicken och se till den sammansatta fornlämningsbilden i närområdet. Här finns en rad runstenar från samma period som de äldsta faserna av stormannagården. En av stenarna står vid Tillinge kyrka.

Stormannagården representerar den världsliga makten och utformandet av den medeltida kyrkan i Tillinge (som under senare tid har blivit hårt restaurerad) uppvisar påtagliga tecken på en nära koppling mellan den världsliga och religiösa makten. Kyrkan har ett västtorn uppfört omkring 1200 och rester av en trolig herrskapsläktare vilka båda kan ses som tecken på en patronatskyrka med kontinentala förebilder (jfr Rosell 1968; Bonnier 1987:167ff, kap. 5). Även om kyrkan i detta fall inte finns i samma socken och de äldsta bevarade delarna dateras till 1200-talet får den ändå tolkas som ett resultat av en social miljö i området med lång kontinuitet.

Avslutning

Denna text och de hypoteser som presenteras i den kan ses som ett första utkast till en kommande forskningsuppgift som behandlar skriftkulturen mellan vikingatid och tidig medeltid. Hur långt bak i tiden kan man prata om en skrivkunnig miljö? Och vad innebär läs- och skrivkunnighet för utövarna – särskilt i ett samhälle där den muntliga traditionen fortfarande var den förhärskande? Nycklar i diskussionen blir syftet med det skrivna budskapet och hur miljön ser ut i vilket det ska läsas och uppfattas.

De tidiga spåren av förmodad latinsk skrift som finns bland krigarna i Birkas Garnison tyder på att man i ett första skede tagit till sig det nya skriftspråket som ett praktiskt hjälpmedel i verksamheter vars struktur till stora delar redan var ett resultat av kontakter med andra kulturella regioner. Runorna fungerade som ett gränssnitt för en muntlig tradition medan den latinska skriften utgjorde ett väldefinierat redskap i en etablerad skriftkultur.

Under samma tidsperiod växer den tidigmedeltida staden Sigtuna fram. Här finns den tidiga kristendomen representerad i kyrkor och kloster och spåren av skriftkultur är både fler och mer varierade. Införandet och introducerandet av det latinska alfabetet och den skriftkultur som det förde med sig tycks även ha resulterat i ett uppsving för runskriften. Runor som medium kom att användas i nya sammanhang.

Skriftkultur är i ett tidigt stadium kopplat till maktutövning – båda kyrklig och världslig – och att det i maktens närhet uppkommer ett mer praktiskt och alldagligt behov av att kunna förmedla sig skriftligt. Runorna blir då ett sätt att hantera den nya skriftkulturen för stadsbefolkningen medan latinet starkt förknippas med kyrkan och klosterväsendet.

Referenser

- Bonnier, A. C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Uppsala.
- Brunius, J. 2005. *MPO-projektet: bakgrund och resultat*. Stockholm.
- Gustavson, H. 1996. Runornas Sigtuna. *Vikingarnas guld ur Mälarens djup*. Red. S. Tesch & R. Edberg. Sigtuna.
- Gustavson, H. 2001. Krigarens runor. *Birkas krigare*. Red. M. Olausson. Stockholm.
- Gustavson, H. 2003. SL 97 Trätrissa med runor från Sigtuna. *Addendum till Nytt om runer* 16.
- Gustavson, H. 2007. Runor på skolschemat! Ett nyfunnet syllabarium från 1000-talets Sigtuna. *Situne Dei*.
- Gustavson, H. 2009. Runes as a mark of status. *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Red. L. Holmquist Olausson & M. Olausson. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2002. A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time. *JONAS* 13. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2006. *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C. 2009. A brotherhood of feasting and campaigning. *From Ephesos to Dalecarlia*. Red. E. Regner et al. Stockholm.
- Holmquist Olausson, L. & Kitzler Ähfeldt, L. 2002. *Krigarnas hus. Arkeologisk undersökning av ett hallhus i Birkas Garnison. Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr. Rapport 4*. Stockholm.
- Lundström, F., Hedenstierna-Jonson, C. & Holmquist Olausson, L. 2009. Eastern Archery in Birka's Garrison. *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Red. L. Holmquist Olausson & M. Olausson. Stockholm.
- Rosell, I. 1968. *Tillinge kyrka. Sveriges kyrkor Uppland* bd XI:2. Stockholm.
- Tesch, S. 2000. Det sakrala stadsrummet: den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. *META* 2000:1. Lund.
- Tesch, S. 2006. På fast grund. Om det äldsta kyrkobyggandet i Sigtuna. *Kirkearkæologi i Norden* 8, Vest-Agder, Norge 2004. *Hikuin*.
- Tesch, S. 2008. Sigtuna ca 980–1200. *Det makt-politiska och sakrala stadsrummet. De første 200 årene. Nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Bergen.

Trotzig, G. 2001. Symbolernas kamp i religionsskiftets Birka. *Vi får tacka Lamm*. Stockholm.

Trotzig, G. 2004. Trons försvarare i Birka. *Fornvännen* 99.

--

Undersökningarna av Mälby:

http://www.arkeologiuv.se/projekt/gal/2007/2007_e18_malby/index.htm

Summary

This is a short notice highlighting the question of early literacy during the transitional period between prehistory and middle ages. As the knowledge of reading and writing often is linked to the introduction of Christianity in Scandinavia the traces of literacy in the prehistoric and heathen context of Birka's warriors become particularly interesting. How should we interpret the remains in the material culture that indicate literacy at the end of prehistoric times?

The archaeological context in Birka's Garri-

son provide samples of both runic inscriptions and of tools used for writing in Latin. I present a hypothesis that in this martial context where the warriors could be characterised as early adaptors, Latin was introduced along with equipment and warfare techniques imported from literate environments. While Latin was used for logistics and strategic tasks, runes were still carriers of magic and intrinsic meaning. The Medieval town of Sigtuna has produced ample archaeological material including a unique collection of artefacts in organic materials. The material contains many and varied examples of objects linked to literacy. The combination of worldly and religious power particular for early medieval Sigtuna form prerequisites for the development of establishing literacy.

The use of Latin on a larger scale seems to have increased the use of runes as well. Runes became the means of simpler forms of communication while Latin was the written language of power.